

ТЕОРІЯ СТРАТЕГІЇ ТА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

УДК: 005.936(477)

В. М. Бородюк, д-р екон. наук проф.,
Г. С. Фролова, канд. екон. наук,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ВРАХУВАННЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ

У статті розглянуто стан реформування відносин власності у постсоціалістичній економіці України, глибинні причини негативних тенденцій економічних реформ, сформульовано пропозиції щодо коригування вектора трансформації відносин і системи власності з урахуванням базових законів розвитку економічної системи та необхідності підвищення ефективності української економіки на інноваційній основі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: постсоціалістична економіка, економічні закони, трансформація, відносини власності, продуктивні сили, форми власності.

Визначальною складовою економічних реформ на постсоціалістичному просторі України є трансформація відносин власності, яка здійснювалась протягом 1992—2008 рр. Необхідність визначення і вирішення завдань подальшого удосконалення системи і відносин власності на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку України обумовлена, насамперед, тими проблемами, які накопичилися протягом усього періоду формування ринкової економіки і які не розв'язані до теперішнього часу. Вони були породжені здебільшого практично повною відсутністю наукових розробок і засад трансформування соціалістичної економіки у ринкову і, зокрема, розробленої теорії власності для постсоціалістичної економіки.

Спрощене трактування сутності власності та її ролі у поступальному, еволюційному розвитку економічної системи в епоху соціалізму зводилося до визначення власності лише у контексті власності на засоби виробництва як визначальної риси суспільного ладу. Суспільна власність визначала соціалістичний спосіб виробництва, а приватна — буржуазно-капіталістичний. Успадковані засади соціалістичної теорії власності на початку ринкових реформ і під час їх тривалого несистемного здійснення не дозволили скеровувати економічні реформи на досягнення визначених цілей соціально-економічного розвитку України та здійснювати трансформацію відносин власності в державі на наукових засадах.

Тому в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, формування ринкової економіки, проведення трансформаційних процесів у системі і відносинах власності здійснювалось без врахування фундаментальних економічних законів, які існують і діють об'єктивно, поза політичною волею «реформаторів», незалежно від прийнятих ними рішень щодо механізмів і способів проведення реформ. Через відомі причини визначенню закономірностей відносин власності та їх осмисленню протягом тривалого часу не приділялась належна увага, що на практиці спричинило вагомі втрати у соціально-економічному розвитку країни, сприяло утворенню прошарку надбагатих людей за рахунок привласнення загальнонародної (державної) власності та негативно позначилося на соціально-економічних результатах політичних, економічних і соціальних трансформацій.

Зважаючи на викладене, метою даної статті є окреслення основних законів трансформації відносин власності та способів їх реалізації у подальшому процесі

удосконалення відносин власності на сучасному етапі розвитку ринкової економіки України.

З часу прийняття політичного рішення щодо переходу на ринкові основи господарювання у постсоціалістичній Україні почала формуватися нова теорія власності. До того часу теорія ринкової економіки науковцями взагалі не розроблялась. Розробці основ нової теорії ринкової економіки присвячені наукові праці видатних вітчизняних учених сучасності — О. Амоші, А. Бабицького, А. Гальчинського, В. Геєця, К. Кривенка, Е. Лортикяна, І. Лукінова, В. Савчука та ін. [1—7]. В них авторами викладено закономірності та принципи функціонування ринкової економіки та її суб'єктів, а також інші теоретичні аспекти становлення і розвитку багатукладної економіки. Проте практика утворення нових суспільних відносин в усіх сферах економіки та інтереси окремих посадових осіб значно випереджали розробку наукових основ трансформаційних процесів.

Упорядкування і продовження економічних реформ у сучасних умовах вимагає дослідження стану реформування відносин власності з метою з'ясування глибинних причин провального стану реформ, коригування вектора трансформаційних перетворень у відносинах власності на основі нових концептуальних підходів та ліквідації прорахунків у проведенні трансформаційних процесів. Нова парадигма коригування курсу реформ у відносинах власності у теперішній ситуації має базуватися на фундаментальних законах економіки та сприяти практичному та ефективному вирішенню нагальних соціально-економічних проблем суспільства. Тому визначення законів та закономірностей трансформації власності є однією із умов не тільки наукового пізнання цього процесу, але й можливістю коректного, обґрунтованого практичного їх використання при прийнятті управлінських рішень та уникнення соціально-економічних потрясінь і втрат при впровадженні заходів, спрямованих на удосконалення відносин і структури власності та підвищення ефективності української економіки. У цьому полягає основне завдання економічної теорії у сфері трансформації відносин власності на сучасному етапі формування і розвитку ринкової економіки в Україні.

Так як відносини власності є визначальними у розвитку економічної системи, вони розвиваються і функціонують на підставі загальних економічних законів, характерних для усієї економічної системи. Серед загальних законів відносин власності необхідно виокремити, насамперед, їх фундаментальний зв'язок з продуктивними силами, тобто закон залежності відносин власності від стану розвитку продуктивних сил, які обумовлюють виникнення власності та її розвиток, а безпосередньо стан розвитку продуктивних сил у свою чергу визначає форми власності. З іншого боку, історично нова власність сприяє динамічному розвитку продуктивних сил, а застаріла, як свідчить історія, — гальмує його.

Тобто, взаємозв'язок продуктивних сил і відносин власності засвідчує неминучий зв'язок між ними та загальний закон — взаємозалежного впливу форм власності та рівня розвитку продуктивних сил. Цей закон у повній мірі узгоджується з діалектичною взаємодією форми і змісту, явищем і сутністю.

Трансформація власності — це процес переходу власності від одного суб'єкта до іншого, який супроводжується складним механізмом перетворення однієї форми в іншу. Трансформація форм власності спирається на один із найважливіших об'єктивних економічних законів розвитку суспільства, відповідно з яким рівень розвитку продуктивних сил має відповідати характеру виробничих відносин, в основі яких лежать відносини власності. При цьому з усіх суспільних відносин власність найбільше здатна впливати на розвиток продуктивних сил. Цей процес систематично відбувається в історії людства. Новий різновид власності у певній мірі завжди сприяв подальшому зростанню продуктивних сил.

Закон визначальної ролі продуктивних сил у виникненні і розвитку відносин власності має неперевершене значення для практичної діяльності, і недотримання цього закону призводило у певні історичні періоди до негативних наслідків у соці-

ально-економічному розвитку суспільства. Так, все більше усупільнення продуктивних сил призводить, як правило, до виникнення колективної власності та колективного привласнення. Високий рівень розвитку продуктивних сил та їх усупільнення сприяло, зокрема, виникненню у світі акціонерної власності. Проте, у дореволюційній Росії, наприклад, рівень розвитку продуктивних сил був недостатнім для реального утворення суспільної (колективної) власності. Незважаючи на це, основні фонди в результаті революційних змін у Російській імперії у жовтні 1917 року були проголошені загальнонародною власністю. Таким чином був порушений закон визначальної ролі продуктивних сил у формуванні і розвитку відносин власності і, насамперед, власності на матеріальні блага.

З іншого боку, відносини власності не повинні застарівати, відставати від розвитку продуктивних сил, протидіяти їх концентрації та інтенсифікації використання, що також неминуче призводить до антагонізмів і протиріч у суспільстві.

Несвоєчасне утворення загальнонародної і колективної власності у проголошеній радянській соціалістичній державі із самого початку мало формальний, примусовий характер, який не вдалося подолати протягом усього періоду її існування. В умовах однопартійної ідеології та жорсткого державного керування виробництвом і розподілом виробленого продукту реальним власником народ стати не міг. Усупільнений характер виробництва суперечив характеру відносин між виробниками і владою. Це протиріччя жорстко придушувалося системою влади, але як об'єктивне явище не могло бути ліквідованим в умовах соціалістичних економічних відносин. Ігнорування цього закону обернулося для усіх колишніх соціалістичних республік масштабною, глибокою руйнацією всього господарського комплексу, що призвело до безпрецедентного зниження рівня життя населення.

Крім того, всупереч об'єктивним економічним законам розвитку в колишньому СРСР здійснювалося адміністративне перетворення колгоспно-кооперативної власності у загальнонародну, державну, в чому вбачалася основа суспільного прогресу — переростання соціалістичного ладу в комуністичний. Як відомо, до позитивних результатів це не призвело. При цьому не враховувалося, що примусова, штучна зміна форм власності сама по собі, без зміни базису — відносин власності не може одночасно скасувати відставання у розвитку продуктивних сил та ліквідувати їх неефективне використання. У кінцевому підсумку недотримання загальних економічних законів мало негативні наслідки для соціально-економічного розвитку колишнього СРСР та обумовило відставання соціалістичного способу виробництва від розвитку продуктивних сил країн із розвинутою ринковою економікою.

Вперше причини виникнення, розвитку і зникнення різних історичних форм власності дослідили та сформулювали пояснення цьому процесу класики марксизму. На основі проведеного ними аналізу була встановлена закономірність зміни форм власності в залежності від способів виробництва. Зміна форм власності — тривалий і складний процес, який має розглядатися у контексті історичного аналізу економічного розвитку суспільства. При цьому у суспільстві на кожному етапі його розвитку існують, як правило, кілька способів виробництва. Одні мають тенденцію до відмирання, інші — зароджуються в надрах попереднього і мають тенденцію до розвитку. Одні виконують головну роль, охоплюючи основні види економічної діяльності, інші — другорядну, допоміжну.

При пануванні общинно-родових відносин спостерігалися елементи рабовласницького і кріпосницького способів виробництва, у рабовласницькому і феодальному суспільстві — общинного виробництва, а також елементи найманої праці з метою отримання прибутку, тобто капіталістичного способу виробництва. К.Маркс у «Капіталі» зазначав, що в капіталістичному суспільстві крім капіталістичних господарств існують ремісничі, селянські, кооперативні господарства, тобто «такі товаровиробники, виробництво яких не підпорядковане капіталістичному способу виробництва» [8].

Таким чином, як поступово зароджується спосіб виробництва у надрах попереднього, так поступово зароджуються і виникають нові форми власності, притаманні для конкретного способу виробництва. Це — природний процес трансформації форм власності. Тобто, процес трансформації власності відбувається на основі одного із загальних економічних законів розвитку — заперечення заперечення.

При цьому слід підкреслити, що природна (еволюційна) зміна форм власності обумовлена об'єктивними економічними законами розвитку. Але історичний досвід свідчить про те, що існують й інші способи переходу однієї форми власності в іншу. На теперішній час в економічній теорії вважається, що основними способами трансформації власності, крім еволюційного, можуть бути також: революційний, спричинений швидкими політичними перетвореннями, юридичні акти різного походження, державні рішення, купівля-продаж. Так, наприклад, соціалістична власність з'явилася виключно внаслідок політичних (революційних) перетворень і юридичного оформлення усїєї власності в державну (загальнонародну) власність.

Чисельні форми власності у постсоціалістичній економіці України також з'явилася як наслідок політичного рішення на державному рівні про перехід до ринкової економіки і прийняття законодавчих актів щодо утворення різних форм власності шляхом роздержавлення і приватизації державного майна. Такий спосіб не можна вважати природним шляхом утворення багатокладної економіки, так як відповідні відносини на той час не визріли у надрах існуючого ладу. Це не могло не позначитися на розвитку економічної системи.

Викривлена економічна теорія соціалізму, яка не визнавала товарно-грошові відносини або визнавала їх в обмеженому вигляді, була партійною та не допускала будь-яких змін у базисі економіки — відносинах власності, не змогла забезпечити реформування відносин власності при переході соціалістичної економіки України до ринкової системи господарювання, як це мало місце, наприклад, у Китаї. Це позначилося, зокрема, на тому, що при розробці «Концепції переходу Української РСР до ринкової економіки» (1990 р.) та «Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду» (1991 р.) були порушені фундаментальні закони відносин власності, які свідчать, що примусова, адміністративна зміна форми власності сама по собі не може одномоментно утворити нові відносини у суспільстві. Зміна форми власності неприродним шляхом не може також відразу скасувати відставання у розвитку продуктивних сил та ліквідувати їх неефективне використання, що наприкінці восьмидесятих років минулого століття набувало все загрозливіших масштабів у соціалістичній економіці і негативно позначалося на рівні соціально-економічного розвитку колишньої держави СРСР та стало основним мотивом переходу на ринкову систему господарювання. Форми власності мають знаходитися у гармонії із суспільними відносинами, а не утворювати антагоністичні суперечності.

За відсутності опрацьованих наукових основ трансформації відносин власності на постсоціалістичному просторі для формування багатокладної економіки в Україні «Концепцією роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду» був упроваджений механізм широкомасштабного швидкоплинного роздержавлення власності, відчуження державного майна, його приватизації і перетворення в інші форми власності, який ігнорував ряд об'єктивних економічних законів. Відсутність розробленої теорії трансформації відносин власності, практичне відсторонення наукових кіл від розробки концепції реформування системи власності та погіршення умов для розвитку незалежної національної економіки виключили будь-яку можливість задіяння інших, альтернативних способів формування багатокладної економіки у постсоціалістичній Україні та обумовили виникнення чисельних проблем у суспільстві. В основі цього процесу домінували певні інтереси вузького кола людей, зорієнтованих на швидке привласнення державної (загальнонародної) власності та ліквідацію соціалістичного устрою країни.

Зокрема, «Концепцією...» не розглядався, наприклад, такий шлях диверсифікації форм власності, як формування необхідних умов для масштабного утворення у сфері матеріального виробництва значної кількості нових різноманітних підприємницьких структур приватної або інших форм власності, як це спостерігається в розвинутих державах світу. Причому для такого варіанту утворення нових структур, перш за все виробничої спрямованості, недержавної форми власності на той час в країні існували реальні передумови у вигляді значних заощаджень населення на рахунках установ Ощадбанку СРСР, які при раціональній, далекоглядній державній фінансовій політиці могли бути задіяні як інвестиційний ресурс. Однак політичні рішення були зовсім іншими. І це був стратегічний прорахунок у способах трансформації відносин власності та формування багатокладної економіки в Україні. Очевидно, що в такому розвитку економіки України в інтересах усього суспільства не були зацікавлені відповідальні особи держави та їх найближче оточення. Тому цей «прорахунок» можна розглядати і як свідомий шлях утворення нового класу капіталістів за рахунок приватизації (привласнення) обмеженим колом осіб державної (всенародної) власності.

Порушення базових законів відносин власності при реформуванні соціалістичної економіки у ринкову призвело до деформації та ще більшого занепаду економіки країни. У 1999 році реальний ВВП України становив лише 45 % від дореформеного 1991 року. І на теперішній час, після майже 18 років економічних реформ виробництво ВВП залишається низьким — на рівні 74 % від досягнутого у 1991 році [9]. А якщо врахувати сучасну фінансово-економічну кризу, час, коли економіка України досягне дореформеного 1990 р. рівня, залишається невизначеним.

На сучасному етапі розвитку ринкової економіки в Україні стає очевидним, що сама по собі зміна власника державного майна та перетворення державної власності в інші форми власності без упровадження комплексу заходів щодо регулювання розширеного економічного відтворення у постсоціалістичній економіці не забезпечує стабільне нарощування темпів економічного зростання та подолання кризи в усіх сферах суспільного життя. Закон взаємозалежності відносин власності і стану розвитку продуктивних сил свідчить, що, з одного боку, форми власності впливають на розвиток продуктивних сил, а з іншого — продуктивні сили відіграють визначальну роль у розвитку відносин власності.

Таким чином, для підвищення ефективності економічних трансформацій, і, в першу чергу, реформ у системі власності, необхідно, керуючись фундаментальними економічними законами, активно і рішуче впливати на рівень розвитку продуктивних сил на інноваційній основі. В сучасних умовах інтегрування у світовий економічний простір саме стан розвитку продуктивних сил визначає конкурентоздатність національної економіки та забезпечує розширене економічне відтворення країни як у найближчій, так і у віддаленій перспективі. При вирішенні цієї проблеми необхідно враховувати, що стабільно високі темпи росту вітчизняної економіки мають базуватися виключно на новій парадигмі інноваційного розвитку як державного, так і недержавного секторів економіки України, що гарантує підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг, підвищення продуктивності праці, технічне та технологічне оновлення та переоснащення у першу чергу галузей виробничої сфери.

Проте у нинішньому економічному зростанні інноваційний фактор залишається в Україні практично не задіяним. Якісно нові соціально-економічні та політичні умови, що утворилися в результаті ринкових перетворень в Україні, супроводжуються глибокою кризою в науково-технічній та інноваційній сфері. Стан її розвитку не відповідає реаліям ринкових відносин, вимогам сучасного політико-економічного устрою країни, економічній доцільності та потребам вітчизняної економіки у розширеному відтворенні на інноваційній основі.

Як свідчать дані офіційної статистики, у 2007 році кількість промислових підприємств, які впроваджували інновації, становила 11,5 % від загальної їх кількості.

Причому, незважаючи на деяке пожвавлення інноваційної активності промислових підприємств в останні два роки, обсяги інноваційної діяльності в Україні мають загрозливі масштаби: у 1995 році кількість підприємств промисловості, що упроваджували інновації, становила 22,9 %, у 2000 році їх було 14,8 %; кількість упроваджених у промисловості нових прогресивних технологічних процесів з 1995 року скоротилася у 1,5 разу, кількість підприємств, що освоювали виробництво інноваційних видів продукції, зменшилася у 2,8 разу [10, 11].

Тому першочерговим завданням удосконалення відносин власності в Україні має бути забезпечення стрімкого розвитку продуктивних сил недержавного та державного секторів вітчизняної економіки на інноваційній основі, створення сприятливих умов для задіяння наукового потенціалу всіма суб'єктами господарювання незалежно від форм власності, використання потенціалу малих підприємств у генерації та впровадженні новацій. У такий спосіб можуть бути приведені у відповідність рівень розвитку продуктивних сил і відносини власності.

Вирішенню цієї проблеми перешкоджає, насамперед, недосконалість нормативно-правового поля: залишаються законодавчо не визначеними умови та правові норми формування і функціонування національної інноваційної системи, утворення інноваційних структур, комерціалізації винаходів і відкриттів, використання інтелектуальної власності, створеної за кошти державного бюджету, задіяння малого підприємництва незалежно від форми власності у вирішенні питань інноваційного розвитку, розробки інноваційних проектів на умовах кооперації різних структур різної форми власності тощо.

Крім того, коригування вектора трансформації відносин і структури власності має враховувати, що головною метою урізноманітнення форм власності є формування у постсоціалістичній економіці України конкурентного середовища. Враховуючи нинішній стан роздержавлення і приватизації державного майна, коли державний сектор не виправдано скорочений до мінімальних розмірів, а також монополізм у багатьох сферах матеріального виробництва та надання послуг, об'єктивним шляхом утворення конкурентного середовища, як основи підвищення ефективності економічної системи, має стати створення в Україні сприятливих умов для виникнення нових суб'єктів господарювання різних форм власності і, насамперед, у сфері матеріального виробництва. Індикатором цього процесу може бути стан формування і розвитку малих підприємств у виробничому секторі, яких в Україні на 1000 жителів налічується, за деякими джерелами, майже в десять разів менше ніж у Польщі, в п'ятнадцять разів менше ніж у Німеччині та більш ніж у двадцять разів менше, ніж у Японії.

На розвиток відносин власності впливають й інші економічні закони, як то: закон визначального значення економічного аспекту власності в усіх сферах суспільного життя — в економічній, соціальній, політичній, духовній тощо; закон історичної повторюваності форм власності на більш високому якісному рівні; закон демократизації відносин власності в її історичному розвитку; закон індивідуального привласнення прибавочного продукту у приватній формі власності та стихійність її функціонування у певній економічній системі та інші. Закони відносин власності відрізняються виключною фундаментальністю. У цілому вони представляють собою найбільш глибокі зв'язки у суспільному житті. Максимальна фундаментальність всієї системи законів власності дозволяє їм суттєво впливати не тільки на суспільне життя в цілому, але й на усі зв'язки у цьому суспільстві — на закони економіки, політики, ідеології тощо, які у свою чергу теж не залишаються застиглими.

Закони відносин власності мають загальносоціальний характер. Тобто, у своїй сукупності вони охоплюють усі основні сфери суспільного буття: матеріальну, соціальну, духовну тощо. Такий характер законів відносин власності обумовлює найбільшу масштабність їхнього впливу. Особливість цих законів засвідчує їх неперевершену значимість для суспільного життя та зобов'язує практиків враховувати, раціонально використовувати і дотримуватися цих законів.

У цьому контексті необхідно наголосити, що позитивних стабільних результатів у створенні сучасної конкурентноздатної економіки України можна досягти лише завдяки коригуванню вектора трансформаційних процесів у відносинах власності, який не повинен суперечити базовим економічним законам.

Література

1. Амоша А. И., Иванов Е. Т. Каноны рынка и законы экономики / Институт экономики промышленности. — Донецк, 2000. — 504 с.
2. Бабицкий А. Ф. Законы экономики и жизнь общества. — К.: Фитосоцицентр, 2004. — 64 с.
3. Економіка України: підсумки та перспективи зростання / За ред. В. М. Геєця. — К.: Форт, 2000. — 392 с.
4. Гальчинский А. Историзм отношений собственности: методологические аспекты анализа // Экономика Украины. — 1993. — № 9. — С. 41—49.
5. Кривенко К. Т., Савчук В. С., Беляев О. О. та ін. Політична економія. — К.: КНЕУ, 2001. — 508 с.
6. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: мировой опыт второй половины XIX—XX вв.: Учеб. пособие для экон. вузов и факультетов. — Х.: Консум, 1999. — 287 с.
7. Лукинов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя). — К.: АТ «Книга», 1997. — 456 с.
8. Маркс К. Капитал. / Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. — Т. 23. — 417 с.
9. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України. — К.: Консультант, 2008. — 571 с.
10. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2001 році / Статистичний збірник. — К.: Держкомстат України, 2002. — 316 с.
11. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2007 році / Статистичний збірник. — К.: ДП «Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України», 2008. — 361 с.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2008 р.

УДК 658.012.7

З. Є. Шершньова, канд. екон. наук, доц.,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ЕКОНОМІЧНА СТРАТЕГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА МЕТОДІВ ОБҐРУНТУВАННЯ

В статті розглянуто сутнісні характеристики та складові економічної стратегії організації як комплексної стратегії, запропоновано порядок її обґрунтування, «дерево цілей», «стратегічний набір», перелік методичних матеріалів та схему розробки програми економічного розвитку як інструменту виконання стратегії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: економічна стратегія, комплексна стратегія організації, «дерево цілей» економічної стратегії, «стратегічний набір» економічної стратегії, цільова програма, програма економічного розвитку організації.

Інфляційні процеси в економіці України — об'єкт дискусій спеціалістів різного фаху. Серед низки причин, що обговорюються у наукових та періодичних виданнях, найбільшого розголосу отримали вади монетарної політики, експансіоністська фіскальна політика, неврегульованість окремих ринків, фактори ціни стратегічних енергоресурсів тощо. На наш погляд, не применшуючи впливу макроекономічних факторів на розвиток економіки, слід більшу увагу приділяти пошуку варіантів